

EXPLORĂRI ÎN MICROUNIVERSUL MITOLOGIC LA ARDEU. DESPRE URIAȘI ȘI COMORI

Iosif Vasile Ferencz*

Cuvinte cheie: Transilvania, uriași, comori, mitologie, Munții Apuseni

Keywords: Transylvania, giants, treasures, mythology, Apuseni Mountains

Exploring the mythological micro-universe at Ardeu. About giants and treasures

(Abstract)

About the archaeological discoveries from Ardeu (Balșa commune, Hunedoara county), many pages have been written over time¹. We tried to present a different overview on the site „Ardeu-Cetățuie”². On this paper we set out to undertake an exploration of the mythological micro-universe, in the form in which it is still preserved among the members of the community of Ardeu village. The investigation is based on small sequences collected from local folklore, directly from the locals, during the research campaigns, as well as by the Hunedoara journalist Laura Oana. The study area is located in the south of the Apuseni Mountains³, in a place dominated by rocky cliffs (Fig. 1) and caves, where there are traces of habitation of populations from many historical times.

The walls of some fortifications, visible for centuries on top of the Cetățuie hill, were a source of inspiration for the collective imaginary of the place, allowing the adaptation of some archetypes widespread in mythology, to the geographical framework of the place. Thus, we had the opportunity to capture details that ensure the connection with the intimate environment of popular beliefs. We noticed the persistence of a series of significant elements, with their own function, which are correlated with each other: giants and their homes, huge guardians and/or treasure owners, underground rooms and tombs of giants. In the mythical universe, the giants lived in “Colț”, on/in Dealul Cetățuie (Cetățeauă), an archeological site registered in the National Archaeological Repertory and in the List of monuments and archeological sites. From the point of view of archeological research, the association of the site with the treasures brings disadvantages, and the activity of the treasure hunters can only be classified as harmful for the national cultural heritage.

The material proof of the presence of the giants at Ardeu, in antiquity, is a skeleton, or rather the accidentally unearthed head of a person with larger dimensions than the usual ones. As it is still preserved, the legends with and about giants are part of the general structure and limits of the genre, with details that are widespread, in large spaces, but also with some particular ones. These fairy tales and stories are in a process of updating, but nevertheless we tried to understand their ancestral meanings and to draw research directions¹²⁴.

The folklore of Ardeu village is vast unexplored land, in full transformation, land from which representative details are lost every day. Sequences of the mythological universe can still be recovered in Ardeu, such as the set of customs during the winter seasons, whose „piece of resistance” is represented by Călușerii¹²⁵.

În legătură cu descoperirile arheologice de la Ardeu (comuna Balșa, județul Hunedoara) s-au scris de-a lungul timpului numeroase pagini¹. Cu acest prilej, dorim să prezentăm publicu-

lui o perspectivă diferită asupra sitului „Ardeu-Cetățuie”². Prin lucrarea de față ne propunem să întreprindem o explorare a micro-universului mitologic, în forma în care se mai păstrează în rândul membrilor comunității satului Ardeu.

Investigația noastră are ca surse mici secvențe culese din folclorul local, direct de la localnici, în timpul campaniilor de cercetare, precum și de către jurnalista hunedoreană Laura Oană. Ne vom referi pe parcursul rândurilor care urmează la două teme

* Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva, B-dul 1 Decembrie, nr. 39; muzeucdr.deva@gmail.com; fiosifvasile@yahoo.com.

¹ Antichitățile de la Ardeu au fost semnalate începând de la sfârșitul secolului al XIX-lea de către Téglás Gábor, directorul de atunci al Muzeului din Deva: Téglás 1885; Téglás 1888. Cercetările și publicarea rezultatelor a continuat pe parcursul secolului XX și s-au intensificat începând cu anul 2001. O listă a lucrărilor cu privire la descoperirile de la Ardeu poate fi consultată la: Ferencz 2012, 71, nota 3. Lista a fost

completată în lucrarea: Mustașa-Ferencz 2016, 11. Ulterior au mai fost publicată o întreagă serie de materiale.

² Cod RAN / Cod LMI: HD-I-s-A-03151.01 / 87870.0.

întâlnite frecvent în mitologia românească, dar și a altor popoare: *uriașii* și *comorile*. Scurtele episoade aparținând unor legende, culese în acest fel, sunt plasate în cazul ales de noi, în sudul Munților Apuseni³, într-un cadru dominat de abrupturi stâncoase (Fig. 1) și de peșteri, în care sunt prezente urme de locuire ale unor populații din multe epoci istorice. Zidurile fortificațiilor, vizibile secole de-a rândul pe culmea dealului *Cetățuie*, au reprezentat o sursă de inspirație pentru imaginarul colectiv al locului, permițând adaptarea unor arhetipuri larg răspândite în mitologie la cadrul geografic al locului.

Dedic această lucrare memoriei prietenului Alexandru Szentmiklosi (Șonea), atât de atașat de arheologie, de istoria veche și de izvoarele literare antice. A plecat mult prea devreme dintre noi, a lăsat în urmă un gol și îi simțim lipsa.

Sursele

Dealul aflat la intrarea în satul Ardeu, în partea sudică a fost locuit pe culme și/sau pe terasele sale de comunități umane, în diferite epoci istorice⁴. Cu toate acestea, așa cum documentează descoperirile arheologice, cele mai ample și elaborate amenajări au fost realizate în epoca regatului dac⁵. Mamelonul, așa cum se poate citi pe un desen publicat la sfârșitul secolului al XIX-lea (Fig. 2), era desemnat ca *Cetecuja*. Desenatorul a făcut mențiunea utilizând grafia vremii. Toponimul „Cetățuie” este folosit și astăzi, chiar dacă localnicii utilizează cu frecvență mai mare alte denumiri pentru a desemna înălțimea în cauză („Cetățeauă”, sau „Colț”). Oricum, cuvântul „Cetățuie”, tradus pe desen în limba maghiară: *Váracska*, oferă indicații asupra prezenței unor urme arheologice. Acestea erau cunoscute de către localnici, probabil de mult timp și poate că tocmai oamenii locului au fost cei care au îndrumat pașii primului director al muzeului din Deva, Téglás Gábor, spre sit⁶.

În legătură cu „*hârburile*” și „*oalele vechi*”, cetățeanul Cazan Aurel din Ardeu (1913–2012), își amintea că pe când era copil, la joacă, la cules de frăguțe sau cu animalele la păscut, „*în Colț*” găsea adesea cioburi de oale vechi. Și tot la fel găseau și alți copii, pentru că informații similare au fost culese de noi și de la Candin Părau (1919–2007), Victoria Florea (1929–2016), Floarea Boca (1923–2010), Candin Joca (1923–2012) și Ana Boldor.

Despre obiectele arheologice descoperite la Ardeu Téglás relatează o întâmplare semnalată lui de către unii localnici, poate că tocmai de către cei implicați. Este vorba despre Florea Ioan, care în timp ce ara pământul pentru a însămânța porumb, la sud de deal, a găsit un vârf de lance. Fierarul satului, etnic țigan, a presupus că este realizat din aramă. De aceea a încercat să îl transforme într-un obiect util în acele vremuri (fără să fie precizat ce fel de obiect). În timpul lucrului s-a dovedit că materia primă din care a fost realizat era fierul, din care meșterul a confecționat câteva cuie⁷.

Explicația dată de localnici pentru prezența acestor obiecte a fost una simplă: dealul a fost locuit în vremuri străvechi de urieși. Ei sunt cei care au ascuns într-o peșteră aflată în stânca de calcar a Cetățuiei o comoară, pe care localnicii o descriu ca fiind un car și un plug cu boii de aur. „*Acolo ar fi bogăție mare, carul cu boii de aur, într-o peșteră. Dacă te urci în vârful Colțului și bați cu piciorul auzi că este gol în ea. Spuneau bătrânii că vedeau în noaptea de Paști, când mergeau la biserică, la ora douăsprezece se aprindea aurul care era acolo și se vedea foc acolo în vârful Colțului. Arde aurul!*”

*Nu l-am mai văzut de când sunt eu, dar așa spuneau. Asta înseamnă că acolo este o comoară mare, comoară mare îngropată acolo, carul, plugul, boii de aur ... ar fi acolo*⁸.

Tot la bogățiile ascunse în cavitățile dealului se referea și Candin Joca, amintind de poveștile auzite de la înaintași: „*Spuneau că acolo erau urieși, dar cine știe ce fel de oameni or fost? Urieși, dar în orice caz, or fost oameni mari. Și ar fi stat acolo în Cetățauă. O fost gaură acolo în Colț, îi vorba, îi casă. Și când or plecat de aici or fi pus o piatră acolo*”⁹.

În ultimii ani, odată cu dezvoltarea internetului, poveștile despre uriași și legendele privind descoperirea scheletelor unor indivizi având dimensiuni care depășesc cu mult pe cele normale, au stimulat imaginația multor cititori. Pe urmele unor astfel de relatări, jurnalista Laura Oană a realizat o

³ În legătură cu localizarea satului Ardeu, vezi: Cetean-Ferencz 2016, 45–46.

⁴ Cetean-Ferencz 2016, 46–47.

⁵ Cetean-Ferencz 2016, 46.

⁶ Ferencz 2012, 81.

⁷ Téglás 1888, 135. Povestea ne duce cu gândul la personajul imaginat de Ion Creangă – Dănilă Prepeleac, care plecând la târg cu o pereche de boi, se întoarce cu o pungă. Deși la o primă vedere povestea vârfului de lance descoperit la Ardeu pare hazlie, să remarcăm totuși că ea consemnează distrugerea și dispariția unui obiect de patrimoniu.

⁸ Relatarea îi aparține lui Candin Părau, într-o secvență a unei știri, difuzată de postul de televiziune ProTv Deva în anul 2001. A fost intervievat de jurnalista Mihaela Gros, cu prilejul debutului celei mai noi etape a cercetărilor Muzeului Civilizației Dacice și Romane, Deva, la Ardeu. În discuțiile purtate cu localnicul, acesta ne-a relatat aceleași informații.

⁹ Candin Joca, în cadrul aceleiași știri, citate în nota anterioară.

incursiune în profunzimea universului etnografic al satului Ardeu¹⁰.

În timpul documentării pentru un material apărut deopotrivă în presa scrisă și la televiziune despre cetatea dacică de la Ardeu și despre cercetările arheologice desfășurate în acel loc, jurnalista a consemnat și unele informații cu privire la legendele despre urieși, culese de la localnici. Într-o zi de sărbătoare, în care au venit la biserică și mulți fii ai satului stabiliți prin alte locuri, Laura Oană a reușit să stea de vorbă cu mai multe persoane, cu vârste diferite.

În materialul publicat nu sunt făcute cunoscute numele celor intervievați, cu excepția lui Simion Meteșan, localnic din Ardeu și în același timp, primar al comunei Balșa. Însă ideile generale ale poveștilor locului, cu și despre uriași, au fost pentru prima oară consemnate în scris, pe parcursul câtorva rânduri. De aceea credem că este important să reproducem fidel fragmentele de text respective. „... oamenii spun că uriașii de aici fugeau peste deal, la neamurile din Munții Orăștiei, să ceară sita de cernut când își făceau pâine. *Să zice că făceau numai tri pași până la Orăștie și is trizăci de kilometri până acolo, bag sama ca erau lungi rău în picioare*”. Alții, inclusiv primarul Simion Meteșan, știu că urieșii erau puși de regi să păzească comorile, iar cei de la Ardeu păzeau intrarea într-o peșteră zidită unde sunt ascunse carele cu boi de aur. Ba mai mult, poveștile sătenilor susțin că acum câteva sute de ani, urieșii încă puteau fi văzuți prin aceste locuri. *Bunica lu nevastă-mea i-o povestit că la masă, când era mică și era la plug cu părinții ei, o vinit o fată de urieș și i-o luat pe tăți în poală și după aia o strigat-o pe mă-sa, adică mama urieșilor, să vină să vadă ce-o găsit. Și aia i-ar fi zis: Lasă-i jos, să nu-i smintești cumva. Țștia, mamă, is viermii pământului*¹¹.

Se poate observa că sursele pe care le avem la dispoziție sunt restrânse. Însă chiar și cu acest grad de limitare, ne oferă o serie de informații deosebit de utile în încercarea de conturare a imaginii complexe prin care se reflectă locuirile din trecut, de pe dealul „Cetățuie”.

Să remarcăm că în imaginarul colectiv al locului, prezența ființelor gigantice are o strânsă legătură cu dealul Cetățuie. Pe de o parte, în universul mitic uriașii au locuit în „Colț”: Spuneau că acolo erau urieși, dar cine știe ce fel de oameni or fost? Urieși, dar în orice caz, or fost oameni mari. Și ar fi stat acolo în Cetățuie, după cum relatează Candin

Joca. Pe de altă parte, dovada materială a prezenței lor la Ardeu, în vechime, o reprezintă scheletul de uriaș, sau mai bine spus capul dezgropat întâmplător, cu ocazia săpării unei gropi pentru un stâlp de curent, așa cum relatează Aurel Florea. Între dovezile existenței acelor ființe se numără și prezența „hârburilor”. Să mai remarcăm și că prezența lor în acel loc este legată de o comoară, de un spațiu subteran, o cavitate, o peșteră, dar care este asimilată cu un spațiu de locuit.

Constatăm astfel că avem de a face cu repere arhetipale bine conturate, cum sunt urieșii sau comorile, pe care trebuie să le cunoaștem cât mai bine pentru a înțelege rafinamentul detaliilor legendelor.

Cine au fost uriașii?

Personaje desemnate ca uriași sunt menționate în mitologia multor popoare, dar se regăsesc și în textul canonic al Bibliei¹². Informațiile nu sunt foarte detaliate, iar uneori se referă la personaje a căror statură o depășește pe cea medie¹³ și este prezentată din perspectivă hiperbolică. Așa cum este cazul filistinului Goliat, învins de tânărul evreu David¹⁴.

Mitologia Greciei antice oferă, pe de altă parte, mai multe detalii privind giganții și alte ființe ale căror corpuri au dimensiuni mari, precum ciclopii. Robert Graves, sintetizând ideile privind mitul olimpien al creației la Hesiod, sublinia că primii copii ai Pământului-Mamă au fost giganții cu o sută de brațe, iar mai apoi, cei trei ciclopi¹⁵. Trei dintre giganți au reprezentat prima generație de Titani și se remarcă printre altele, prin dimensiunile corpurilor. Poate că de aceea giganții de mai târziu sunt confundați cu titanii. Însă Pausanias, în secolul al II-lea d. Chr. remarcă faptul că Homer i-a considerat pe giganți ca pe un neam de muritori¹⁶. În mitologia populară din zona noastră uriașii sunt de asemenea muritori. Iar această credință este alimentată de oasele cu dimensiuni gigantice despre care se spune că ar fi fost descoperite, precum și presupusele morminte de uriași.

Giganții au fost angajați în cea mai importantă confruntare a divinităților în mitologia greacă,

¹⁰ Oană 2009, 11.

¹¹ Oană 2009, 11.

¹² În Geneza (6:4) ne este adus la cunoștință că în zilele Potopului pe pământ trăiau și uriași; ei sunt de asemenea menționați în Numeri (13:33) și în Cartea lui Baruh (3:26).

¹³ Statura lor este precizată uneori ca un multiplu al staturii obișnuite a unui om: Marin-Barutchieff 2007, 50.

¹⁴ Regi (17:4).

¹⁵ Graves 2018, 29.

¹⁶ Pausanias, 8.29.

descrișă de surse literare târzii¹⁷. Între entitățile uriașe care se disting în mitologia greacă se numără și ciclopul. Primele trei ființe de acest fel s-au născut imediat în urma giganților, însă mai apoi au apărut mai multe generații¹⁸. Datorită încarcerării lor în Tartar s-au răzvrătit titanii împotriva tatălui lor, Uranos¹⁹. Ei au un singur ochi și se spune că, cel puțin cei din primele generații erau constructori de ziduri uriașe și meșteri fierari. Ei sunt cei care i-au dat lui Zeus fulgerul²⁰, au realizat o adăpătoare de cai pentru Poseidon și arcul de argint al Artemidei²¹. Și tot ciclopul sunt cei care au construit zidurile Tirintului²² și pe cele de la Midea și Micene²³. Dar mai târziu ei au uitat arta fierăriei și pe cea a construcțiilor de ziduri, iar condiția lor s-a degradat până la nivelul unor „păstori fără legi”, care nu erau nici măcar familiarizați cu tehnicile cultivării plantelor²⁴. Într-o astfel de condiție îl întâlnesc, Odiseu și tovarășii săi, pe Polifem, fiul lui Poseidon și al nimfei Toosa²⁵.

Uriașii în universul folcloric românesc

În creația populară românească uriașii sunt prezenți între personajele care au locuit în vechime²⁶ și sunt numiți uneori jidovi²⁷, novăcești, arapi sau chiar daci²⁸. Au chipuri omenitești²⁹, dar dimensiunile foarte mari ale părților corpului le fac adeseori să pară grotești: „Era o găvălie de cap de om de două ori cât unul obișnuit, era cât o coșarcă”, după cum precizează Aurel Florea³⁰. În cazul acesta raportarea se face la dimensiunile obișnuite ale unui om, dar tocmai pentru a fi subliniată mărimea corpului este introdusă și comparația cu un obiect frecvent întâlnit în gospodărie, în acest caz cu o coșarcă. Într-o altă situație, consemnată în literatură, capul unui uriaș era cât un hârdău³¹, termenul de comparație ales fiind tot un recipient. Alteori, dimensiunile sunt exprimate în unități de măsură uzu-

ale în cadrul comunității: „cu craniul cântărind 3 ocale domnești”, „capul mai mare decât banița”, „o măsă de a lor cântărea 7 ocale” sau sunt „înălți de 8 stânjeni”³². La extrem poate să fie plasată comparația cu forme de relief: „Capul unui uriaș era cât un munte...”³³.

Dimensiunile acestor personaje sunt uneori doar sugerate prin descrierea lungimii pasului: „cu câțiva pași făceau cale de o poștă”, „pășeau dintr-un deal într-altul”³⁴, sau de pe un munte pe altul³⁵. Și tot în aceeași notă putem să continuăm: „...dacă punea un picior pe malul Prutului, ajungea cu celălalt tocmai la Nistru”³⁶.

Într-un mod similar sunt descriși și uriașii de la Ardeu: „Să zice că făceau numai tri pași până la Orăștie și is trizăci de kilometri până acolo, bag sama ca erau lungi rău în picioare”³⁷. Uneori dimensiunile par să fie fluide. Floarea Boca din Ardeu relatează că erau atât de înalți, încât stăteau cu un picior pe Colț și cu unul pe Cornet, când se aplecau să ia apă din vale. Însă de locuit, locuiau în vârful Colțului, unde suprafața nu este atât de întinsă încât să adăpostească ființe atât de mari, numai dacă nu „dormeau și mâncau din picioare”, așa cum își închipuiau oamenii și în alte locuri³⁸.

Laura Oană a remarcat că în poveștile sătenilor din Ardeu se susține că uriașii puteau încă să fie întâlniți prin acele locuri cu puțin timp în urmă. „Bunica lu nevastă-mea i-o povestit că la masă, când era mică și era la plug cu părinții ei, o vinit o fată de urieș și i-o luat pe tăți în poală și după aia o strigat-o pe mă-sa, adică mama urieșilor, să vină să vadă ce-o găsit. Și aia i-ar fi zis: „Lasă-i jos, să nu-i smînțești cumva. Aștia, mamă, is viermii pământului”³⁹. Descrierea întâmplării este larg întâlnită în folclorul românesc, dar și al altor popoare⁴⁰. Și tot așa este și consemnarea conform căreia „... oamenii spun că uriașii de aici fugeau peste deal, la neamurile din Munții Orăștiei, să ceară sita de cernut când își făceau pâine”⁴¹.

În ceea ce privește cronologia, prezența lor la Ardeu, pare să fi fost întâlnită până în urmă cu câteva generații, astfel că au fost contemporani, cu

¹⁷ Graves 2018, 36, 113–115, 119.

¹⁸ Graves 2018, 29.

¹⁹ Graves 2018, 33.

²⁰ Graves 2018, 36, cu lista surselor.

²¹ Graves 2018, 73, cu lista surselor.

²² Pausanias, II.25.7.

²³ Graves 2018, 206, cu lista surselor.

²⁴ Homer, IX:145–150; Graves 2018, 601.

²⁵ Homer, IX:144–665.

²⁶ Pamfilie 2014, 115.

²⁷ Marin-Barutchieff 2007, 50; Lutic 2010, 152; Pamfilie 2014, 115; Prohin 2014, 220; Antonescu 2016, 337; Pătroi 2020, 194.

²⁸ Prohin 2014, 220.

²⁹ Fochi 1976, 338.

³⁰ Oană 2009, 11.

³¹ Prohin 2014, 221. Uneori „Cei mai piperniciți dintre ei aveau capul cât hârdăul”, Pamfilie 2014, 115.

³² Fochi 1976, 338–339.

³³ Pamfilie 2014, 115.

³⁴ Fochi 1976, 339.

³⁵ Pamfilie 2014, 115.

³⁶ Pamfilie 2014, 751.

³⁷ Oană 2009, 11.

³⁸ Fochi 1976, 339.

³⁹ Oană 2009, 11.

⁴⁰ Fochi 1976, 343–347; Lutic 2010, 151; Pamfilie 2014, 116; Prohin 2014, 221.

⁴¹ Întâlnită cu diverse variante în numeroase locuri, vezi Fochi 1976, 349; Pamfilie 2014, 115.

strămoșii direcți ai locuitorilor de astăzi. O astfel de apropiere în timp între cele două categorii de ființe: oameni și uriași nu este foarte des întâlnită în textele folclorice⁴². Deci, la Ardeu ei trăiesc până aproape de zilele noastre, spre deosebire de multe alte cazuri în care prezența lor este plasată într-un palier cronologic de vârstă mitică⁴³. Această diferență ar putea fi urmarea incertitudinilor din timpul transformării mitului pe parcursul secolului XX.

Locuințele urieșilor

Dacă este să ne referim la locuințele uriașilor, ele sunt plasate adeseori în spații subterane, în peșteri, având porți sau care sunt închise prin așezarea unei lespezi de mari dimensiuni în fața intrării⁴⁴. După cum s-a văzut, la Ardeu, pe de o parte urieșii „... ar fi stat acolo în Cetățauă. O fost gaură acolo în Colț, îi vorba, îi casă. Și când or plecat de aici or fi pus o piatră acolo”, după cum relatează Candin Joca, în fața camerelor de luat vederi. Pe de altă parte, prezența unor obiecte pe culmea dealului a fost explicată de localnici ca urmare a locuirii dealului de către urieși.

O astfel de abordare fluidă ne aduce în atenție atât prezența antichităților de pe culme, cât și prezența cavitaților în structura dealului. Dintre urmele de locuire care puteau să fie observate la Ardeu, probabil că zidurile construite din blocuri mari de piatră, fasonate, au fost cele care au asigurat legătura cu uriașii. Ele erau vizibile încă la sfârșitul secolului al XIX-lea⁴⁵, astfel că au putut alimenta din plin imaginația localnicilor, într-o măsură suficient de mare încât să creeze asocierea cu uriașii, care împreună cu alte personaje populare universul mitologic. Asocierea zidurilor din blocuri de piatră cu giganții cu un singur ochi din mitologia greacă este comună și mediului cultivat al epocii. István Téglás descria zidurile de la Piatra Roșie ca fiind „ciclopice”⁴⁶.

Într-o altă paradigmă, asocierea locuințelor urieșilor cu spațiile subpământene, la Ardeu ar fi putut să se fi dezvoltat odată cu dispariția imaginii palpabile a zidurilor masive de la suprafața solului, adică pe parcursul secolului XX. Într-un astfel de scenariu au rămas uriașii, dar au dispărut zidurile caselor lor. Credem că nu poate să fie exclusă o astfel de transformare a mitului, aflat încă în plin proces

de cristalizare. Raportul dintre tradiție și inovație se numără printre aspectele specifice ale faptelor din folclor și se caracterizează prin apariția unor „actualizări” adaptate la cerințele momentului și locului. Ele țin cont de gustul și talentul creatorului de folclor⁴⁷, precum și de cel al receptorilor⁴⁸. În aceste condiții specifice, dacă elementele noi sunt acceptate de colectivitate, ele se integrează tradiției, devenind valori colective⁴⁹. În ceea ce ne privește, credem că este foarte probabil ca și legenda uriașilor de la Ardeu să se fi actualizat pe parcursul secolului XX, în timp ce s-a maturizat o generație care nu a mai văzut la suprafață zidurile construite din blocuri mari, fasonate. Povestea a căpătat valori semantice noi, aliniindu-se consensului colectiv⁵⁰. Pentru localnici, urmele zidurilor au dispărut, dar existența cavitaților este o realitate care poate să fie demonstrată. Chiar dacă intrările sunt numai în unele cazuri vizibile, de obicei sunt secrete, dar întotdeauna sunt bănuite: „Dacă te urci în vârful Colțului și bați cu piciorul auzi că este gol în ea”, sau „O fost gaură acolo în Colț, îi vorba, îi casă. Și când or plecat de aici or fi pus o piatră acolo”.

În legătură cu existența unor goluri subterane în structura dealului Cetățuie, trebuie să menționăm că rezultatele unor investigații prin metoda tomografiei electrice, în anul 2017 par să dovedească prezența unor cavități⁵¹. În plus, în timpul cercetării sistematice, în cadrul unității de cercetare numită de noi S1/2016, ne-am propus să investigăm curtea palatului nobilului⁵² și să recuperăm inventarul păstrat al locuinței aristocratice, prăbușit odată cu peretele sudic. Sub nivelul de dărâmătură a fost identificată o crăpătură în stâncă, cu o lățime de cca 0,35 – 0,40 m. Traectoria pe care o descrie pe suprafața unității de cercetare este ușor oblică și continuă și într-o parte și în cealaltă. Crăpătura a fost acoperită în perioada în care a funcționat turnul, poate pentru evitarea unor accidente, sau din alte motive, pe care nu le cunoaștem. În ceea ce ne

⁴⁷ Balázs 2003, 48.

⁴⁸ Într-o asemenea cheie poate să fie interpretată creația sau transformarea legendei „Craiului Alb”, consemnată de Téglás István, în care se împletesc elemente folclorice, interpretări ale unor evenimente antice și personaje istorice care au trăit în secolul al XVIII-lea (Peșan 2018, 444–445). Și tot în același fel, în zilele noastre se nasc noi legende, la cererea unui public „consumator” de astfel de istorii (Peșan 2018, 420, nota 31; 446, nota 69).

⁴⁹ Balázs 2003, 48.

⁵⁰ Balázs 2003, 48.

⁵¹ Micle 2017, 17.

⁵² În legătură cu stadiul cercetărilor, până în anul 2018, asupra palatului nobilului de la Ardeu, vezi Ferencz-Căstăian 2019.

⁴² Fochi 1976, 340–341; Prohin 2014, 222.

⁴³ Prohin 2014, 222.

⁴⁴ Asemenea lui Polifem, care la rândul său închidea intrarea în peșteră cu o stâncă: Homer, IX:13–17.

⁴⁵ Téglás 1885, 306; Téglás 1888, 134.

⁴⁶ Bajus 2005, 277.

privește, am golit umplutura până la adâncimea de cca 2 m (Fig. 3). Cu acel prilej am putut să observăm că în partea superioară, până la adâncimea de cca 0,5 – 0,7 m, materialul excavat era compus din pietre și mai mult pământ pigmentat, în care se găseau și fragmente ceramice rulate, cu dimensiuni mici și imposibil de încadrat tipologic și cronologic. Pe măsură ce investigația se adâncea, cantitatea și dimensiunile pietrelor creșteau, în detrimentul volumului de sol. Am putut să observăm și că urme de pigmenți se găsesc și la adâncimi mai mari. Investigația acestui obiectiv a fost întreruptă din motive de securitate a muncii. Cu toate acestea, credem că prin continuarea cercetării, eventual împreună cu membrii unei asociații de speologi, cu tehnică specializată, am putea să identificăm o intrare într-un spațiu subteran încă neexplorat.

Să notăm și că într-un cadru mai larg, în literatura populară, atunci când sunt descrise casele uriașilor, ele au, așa cum este de așteptat, dimensiuni mari. „Casele lor erau foarte mari. Într-un cuprins de-al lor puteau să se culce doisprezece oameni de azi”⁵³. Uneori se consideră că măgurile reprezintă ceea ce a mai rămas din casele acelor creaturi⁵⁴. Iar alteori, casele erau atât de mari încât „...gospodăria lor era într-o singură țară”⁵⁵.

Uriașii și alte ființe fantastice sunt repere ale viziunii mitice asupra lumii și arhetipuri considerate ca fiind corespondențe în literatura populară românească ale unor personaje din mitologia Greciei antice⁵⁶. Deși au trăsături antropomorfe, sunt consemnate cazuri în care înfățișarea lor este foarte asemănătoare cu cea a ciclopilor⁵⁷, atunci când „aveau numai un ochi în frunte și mâncau carne de om”⁵⁸.

Nu sunt puține toponimele care marchează asocierea locurilor cu uriașii, iar uneori sunt prezente și urme de locuire din vechime. Așa este cazul așezării romane de la Saschiz – „Cetatea uriașilor” (jud. Mureș)⁵⁹, sau a castrului roman de la Cigmău – „Cetatea urieșului” (jud. Hunedoara)⁶⁰. Numeroase toponime derivate din cuvântul „jidov” sunt și ele asociate cu situri arheologice, așa cum a demonstrat Cătălin Pătroi pentru zona Olteniei⁶¹.

Mormintele uriașilor

O imagine distinctă a miturilor cu privire la uriași este ilustrată prin descrierea mormintelor de giganti. Astfel de descoperiri constituie „dovada vie” a existenței lor pe pământ, în vremuri mai mult sau mai puțin îndepărtate. Uneori nu sunt consemnate amenajări, dar sunt identificate urme ale locurilor de îngropare, sub forma unor oase cu dimensiuni neobișnuite⁶². Dar nu lipsesc nici atestările de morminte⁶³. Așa este cazul copilului de uriaș, cu vârsta de șapte ani, îngropat sub dealul Măgura din satul Ibănești, comuna Ibănești (jud. Botoșani)⁶⁴. Și tot în același fel, descoperirea unor oase cu dimensiuni foarte mari persistă în memoria colectivă a satului Glogova din județul Gorj⁶⁵. Astfel de descoperiri au fost considerate și de către arheologi ca informații susceptibile să indice prezența unor situri. În această cheie este înțeleasă întrebarea nr. 2 din chestionarul lui C. S. Nicolăescu-Plopșor (1927): S-au găsit măsele și oase de jidovi?⁶⁶. Ca răspuns, s-a dovedit că uneori locuitorii aveau cunoștință de astfel de descoperiri⁶⁷. Și tot din răspunsurile primite se poate trage concluzia că în unele cazuri oasele cu dimensiuni neobișnuite se mai păstrau în diferite colecții⁶⁸.

Consemnarea unei întâmplări prezente încă în memoria unora dintre sătenii din Ardeu, pare, cel puțin la prima vedere să aducă argumente pentru susținerea legendelor despre urieși și despre mormintele lor. Să dăm din nou cuvântul jurnalistei Laura Oană: „La 76 de ani, Aurel a lui Iosiv își amintește cum prin anii ‘70, când trebuiau să monteze un stâlp pentru rețeaua electrică de la carieră, a dat peste un craniu imens: Era o găvălie de cap de om de două ori cât unul obișnuit, era cât o coșarcă. Cred că o fi fost acolo și restul de oase, da nu ne-am uitat, l-am îngropat la loc după ce am pus stâlpul. Nu știu dacă l-or căuta ce-or mai găsi din el, că și atunci era putrezit de arăta ca o coajă de dovleac. De speriat nu ne-am speriat că oase am mai văzut noi, da or venit tăți din carieră să-l vadă că era pogan capu”⁶⁹.

Același localnic, proprietarul terenului de la poalele Cetățuiei, numit „Dealul Judelui” ne-a relatat și nouă întâmplarea, cu mai mulți ani în urmă, fapt consemnat în jurnalul de săpătură în

⁵³ M. Lupescu, citat în Pamfilie 2014, 116, nota 5.

⁵⁴ Pamfilie 2014, 119.

⁵⁵ Pamfilie 2014, 115.

⁵⁶ Prohin 2014, 228.

⁵⁷ Marin-Barutcieff 2007, 50.

⁵⁸ Fochi 1976, 339.

⁵⁹ Cod LMI: M-I-s-B-15412.

⁶⁰ Cod LMI: HD-I-s-A-03172.

⁶¹ Pătroi 2020.

⁶² Pamfilie 2014, 116.

⁶³ Fochi 1976, 341–343.

⁶⁴ Lutic 2010, 150–151.

⁶⁵ Marin-Barutcieff 2007, 51.

⁶⁶ Popescu Vava – Ceacăru 2015–2016, 186.

⁶⁷ Popescu Vava – Ceacăru 2015–2016, 188–203.

⁶⁸ La Argeoaia: Popescu Vava – Ceacăru 2015–2016, 189 și Coțofenii din Dos: Popescu Vava – Ceacăru 2015–2016, 192.

⁶⁹ Oană 2009, 11.

data de 19 iulie 2001: „*Florea Aurel – 68 de ani, din Ardeu. Pe locul său numit „Dealul Judelui” se găsesc numeroase fragmente ceramice. În momentul săpării unei gropi pentru un stâlp pentru curent, a fost găsit un craniu de om*”. Tot el ne-a semnalat și alte descoperiri: „*În grohotișul de sub „Rainu” a găsit un topor de aramă, care s-a pierdut. În locul său, numit „Mateș”, spre hotarul cu satul Băcăia, în timpul lucrărilor agricole ieșeau cioburi. Acest loc este situat pe marginea drumului care se pare că în vechime urmărea culmea dealului, pornind din spațiile bisericii din Bozeș⁷⁰ și ducea la Zlatna. Omul a fost șeful carierei*”.

După cum se poate vedea în textul citat, atunci când ne-a relatat descoperirea craniului, nu a făcut nicio mențiune despre dimensiunile neobișnuite. Din acest motiv, credem că modul în care a fost formulată întrebarea de către jurnalistă a stimulat adaptarea descrierii consemnate de Laura Oană. Nu avem motive să ne îndoim în legătură cu descoperirea mormântului respectiv. În plus, credem că poziția indicată de Aurel Florea este caracteristică pentru o mică necropolă de familie, așa cum sunt mormintele din grădini, care încă mai pot fi văzute în diverse zone. Astfel de spații funerare sunt prezente mai ales în zonele de munte, acolo unde biserica și cimitirul satului se găsesc la mare distanță de gospodărie.

La Ardeu, în anul 1870 a fost sfințită noua biserică, de piatră, cu binecuvântarea Mitropolitului Andrei Șaguna, după cum ne informează inscripția de pe masa altarului⁷¹. Monumentul, care era de puțină vreme construit, a fost reprezentat în desenul lui Szinte Gábor publicat în 1888 (Fig. 2)⁷². Odată cu noul lăcaș de cult a fost sfințit și un cimitir nou. Un loc de îngropare mai vechi exista pe o terasă, deasupra Văii Ardeului, unde localnicii își amintesc că s-au mai făcut înmormântări până în anii '80 ai secolului XX. Este posibil ca în acel loc să fi funcționat și o biserică din lemn, mai veche, care poate că a fost demolată după ce a fost construită cea nouă. Așa s-ar putea explica motivul pentru care edificiul nu apare în imaginea publicată de Téglás. În orice caz, în prezent nimeni nu își amintește să fi existat o biserică de lemn la

Ardeu. De aceea, credem că una dintre direcțiile de cercetare arheologică, în viitor, ar putea să aibă ca obiectiv investigarea cimitirului vechi și, eventual, identificarea poziției unui lăcaș de cult din lemn, precum și datarea intervalului în care a funcționat.

Tot sub forma unei direcții de cercetare ar putea să fie îndreptată atenția cercetătorilor și spre recuperarea datelor privind mormântul semnalat de Aurel Florea, fie el de uriaș sau nu. Un astfel de demers ar putea să fie realizat în contextul cercetării „Dealului Judelui”, unul dintre sectoarele importante ale sitului arheologic. Dacă se va dovedi că presupunerea noastră este validă și că este vorba de o îngropare în grădină, credem că este posibil ca în același loc să fie mai multe morminte și să aparțină judelui și familiei sale⁷³. Toponimul locului poate să fie înțeles ca „loc aparținând judelui”.

Un ultim aspect în legătură cu dimensiunile scheletelor, pe care dorim să îl consemnăm se constituie într-o perspectivă antropologică. În ultimele decenii au fost elaborate numeroase studii având ca obiect evoluția staturii locuitorilor Europei în diferite perioade istorice. Între ele se numără și contribuția lui Nikola Koepke și Joerg Baten, care au analizat rezultatele a 2938 de oase de femei și 6539 de bărbați, date într-un interval cuprins pe parcursul ultimelor două milenii și provenind din 314 situri răspândite în întreaga Europă. Materialele studiate sunt date pe parcursul tuturor perioadelor istorice majore⁷⁴. Metoda aplicată pentru calculul înălțimii le-a permis celor doi să remarce că pe parcursul întregii perioade studiate media staturii bărbaților a variat între valorile de 164–178,9 cm⁷⁵. Precizăm că între aceste valori se înscriu aproape 90% dintre indivizii măsurați. Extremele, reprezentate de cca. 10% dintre indivizii studiați au fost considerate ca aparținând celor cu înălțimea mai mică de 145 de cm, precum și a celor cu înălțimi mai mari de 180 cm⁷⁶.

Graficul din fig. 2 a articolului citat, în care este reprezentată statura în raport cu timpul istoric și a cărei frecvență a fost măsurată din secol în secol, este relevant pentru a înțelege evoluția înălțimii medii⁷⁷. Una dintre concluziile acestui demers a fost formulată astfel: tabloul general care rezultă din acest studiu prezintă o stagnare a înălțimii pe

⁷⁰ Este vorba de vechea Biserica „Sf. Arhangheli”, monument istoric de sec. XVI, Cod LMI: HD-II-m-A-03262.

⁷¹ Procentul ridicat al știutorilor de carte (aproape 85% dintre locuitorii satului Ardeu, la sfârșitul sec. XIX știau să scrie și să citească conform datelor recensământului din 1880: Rotariu 1997, 197), precum și edificarea unei construcții, cum este biserica din piatră, sunt dovezi ale prosperității comunității din Ardeu.

⁷² Téglás 1888, Fig. 119.

⁷³ În Ungaria și Transilvania Evului Mediu și a epocii moderne, judele era reprezentantul comunității satești: Magina 2014, 258.

⁷⁴ Koepke-Baten 2005, 61–66.

⁷⁵ Koepke-Baten 2005, 71, vezi și graficul de la pag. 68.

⁷⁶ Koepke-Baten 2005, 67.

⁷⁷ Koepke-Baten 2005, 76, fig. 2.

parcursul ultimelor două milenii⁷⁸. Singura perioadă în care sunt înregistrate creșteri este cuprinsă pe parcursul secolelor 5 și 6, însă fenomenul este specific mai ales părții de nord-est a continentului⁷⁹.

Un alt studiu a urmărit evoluția caracteristicilor anatomice, între care și înălțimea, în Europa într-un interval de timp mult mai lung, plecând de la descoperiri date cu 30 000 de ani î.Chr și până în secolul XX⁸⁰. Concluziile sunt asemănătoare celor formulate în studiul citat anterior. Se observă raritatea indivizilor cu înălțimea mai mare de 180 cm⁸¹. Iar în ceea ce privește scăderea înălțimii medii, pot fi remarcate două perioade distincte în tot acest interval de timp, amândouă fiind asociate unor perioade de răcire a climei⁸².

Revenind la tema excursului nostru cu privire la urieșii de la Ardeu, să remarcăm că în imaginarul colectiv al locului prezența urieșilor este legată de dealul Cetățeauă. Pe de o parte, în universul mitic, urieșii au locuit în „Colț”: Spuneau că acolo erau urieși, dar cine știe ce fel de oameni or fost? Urieși, dar în orice caz, or fost oameni mari. Și ar fi stat acolo în Cetățeauă, după cum relatează Candin Joca. Pe de altă parte, dovada materială a prezenței lor la Ardeu, în vechime, o reprezintă scheletul de uriaș, sau mai bine spus capul dezgropat întâmplător, cu ocazia săpării unei gropi pentru un stâlp de curent, așa cum relatează Aurel Florea.

În legende, urieșii sunt asociați frecvent cu tema comorilor, deoarece se credea că erau bogați, că atunci când mureau, erau îngropați cu comorile lor⁸³ și că multe dintre avuțiile ascunse au fost în posesia lor⁸⁴. Dar nu lipsesc nici cazurile în care urieșii sunt păzitorii comorilor, sau când obiectele lor de preț sunt păzite de animale fabuloase⁸⁵. Au fost înregistrate și cazuri în care urieșii au lăsat avuții chiar pe locul unor cetăți⁸⁶. Cu toate acestea, de multe ori, comoara este privită ca un arhetip cu conotații sacre, arhaice și este prezentată în strânsă legătură cu lumea subpământeană, descrisă ca o casă, pivniță sau palat⁸⁷. Iar pentru zona de sud-vest a Transilvaniei, zonă în care se integrează din punct de vedere geografic și etnografic satul Ardeu,

legendele privind comorile ascunse în palate subpământene sunt frecvente⁸⁸.

Comorile

Printre obiectele prețioase descrise ca fiind comori este întâlnit și carul cu boii de aur sau plugul de aur. Să ne amintim că săteanul Candin Părău relatează cum „*acolo ar fi bogăție mare, carul cu boii de aur, într-o peșteră*”, iar mai târziu completa: „*Asta înseamnă că acolo este o comoară mare, comoară mare îngropată acolo, carul, plugul, boii de aur ... ar fi acolo*”. Despre o asemenea comoară ni s-a relatat⁸⁹, la începutul carierei, în anul 1998, în satul Peșteana (com. Densuș, jud. Hunedoara). În acel loc, comoara se spune că a fost îngropată sub o movilă, numită „Măgureauă” sau „Movilă”, la sud de sat. La poalele ei se întinde o așezare din epoca bronzului⁹⁰.

Carul cu boi a fost mijlocul de transport utilizat în mediul rural până în sec. XX când a fost înlocuit, treptat, la început de căruță⁹¹, iar mai apoi de tractor și de alte mijloace moderne de transport⁹². Atelajul tractat de bovine a constituit o piesă centrală în ansamblul instrumentarului rural, dar transformările înregistrate în toate domeniile vieții rurale au avut printre consecințe și scăderea numărului animalelor de povară⁹³. În Europa, vitele domestice au pătruns progresiv, începând cu prima jumătate a mileniului șapte î.Chr⁹⁴, iar boii pereche erau utilizați, la început în Asia, din mileniul 3 î.Chr. pentru transportul poverilor grele⁹⁵. În satul Ardeu, la începutul sec. XXI doar Ionel Boca mai avea boi, însă alți localnici, precum Ana Boldor sau Augustin Indrei foloseau vacile pentru tracțiune.

Carul a fost folosit și în cadrul unor ceremonii religioase⁹⁶, care uneori aveau și conotații magice⁹⁷. Fapt care are rădăcini adânci în timp, dacă introducem în discuție și cultul bovideelor în cadrul unor civilizații⁹⁸. Tot bovinele sunt înhămate la plug, atunci când se trasau simbolic limitele unei așezări⁹⁹ sau ale unui mormânt¹⁰⁰.

⁸⁸ Sălăgean 2013, 27; pentru bibliografie și mai multe detalii, vezi și nota 11; Sălăgean 2018, 137.

⁸⁹ Lui Cristian Ioan Popa și Iosif Vasile Ferencz.

⁹⁰ Popa-Ferencz 1999, 83–84.

⁹¹ Deleanu 2011, 219.

⁹² Deleanu 2011, 24–25.

⁹³ Deleanu 2011, 24.

⁹⁴ Schuster 2007, 45.

⁹⁵ Schuster 2007, 16, 89.

⁹⁶ Schuster 2007, 8, 15.

⁹⁷ Deleanu 2011, 32.

⁹⁸ Schuster 2007, 53–63.

⁹⁹ Vezi legenda întemeierii Romei, unde *pomoerium* este trasat cu un plug cu brăzdar de bronz, la care sunt înhămați un bou și o vacă. Plutarh, *Romulus*, 11.1–4.

¹⁰⁰ Schuster 2007, 94.

⁷⁸ Koepke-Baten 2005, 88.

⁷⁹ Koepke-Baten 2005, 76, fig. 2; 77, fig. 3.

⁸⁰ Ruff 2018.

⁸¹ Ruff 2018, fig. 4.1.

⁸² Ruff 2018, 81.

⁸³ Pamfilie 2014, 118, 751.

⁸⁴ Pamfilie 2014, 751; Gorovei 2018, 94; Antonescu 2016, 174.

⁸⁵ Sălăgean 2018, 153.

⁸⁶ Pamfilie 2014, 752.

⁸⁷ Sălăgean 2013, 26; Sălăgean 2018, 158–160.

Datorită acestor considerente, prezența carului cu boi de aur între valorile ascunse sub movile de pământ sau în peșteri nu ne surprinde. În fapt, carul nu este singurul utilaj care, fiind realizat din metal prețios, este investit cu atribute deosebite. În aceeași categorie se include și plugul. Unii cercetători consideră că plugul și carul au apărut simultan¹⁰¹. Probabil că cel mai vechi plug păstrat datează din mileniul 3 î.Chr și a fost descoperit în nord-vestul Germaniei¹⁰². Legende în legătură cu pluguri sunt întâlnite frecvent la slavi, cărora Dumnezeu le-ar fi dăruit un plug gigantic din aur. Dar arhetipul respectiv găsește reflexe și pe teritoriul României¹⁰³. Plugul de aur, în universul folcloric românesc este asociat cu perioadele de foamete și cu soluțiile adoptate pentru depășirea momentului, când plugul de aur a avut un rol decisiv pentru restabilirea bunăstării¹⁰⁴.

Așa cum se poate observa, la Ardeu, boii, carul și plugul sunt mijloace tehnice agricole asociate în cadrul aceleiași comori. Ele sunt bunuri de preț în viața cotidiană a comunității respective, sunt familiare tuturor, de aceea nu miră pe nimeni existența unor exemplare realizate din metal prețios. Relatări privind însușirile deosebite ale acestora nu s-au păstrat, dar presupunem că ele completau probabil legenda în variantele din vechime.

Tema comorilor reprezintă un reper important în cadrul viziunii populare asupra universului și se numără printre moștenirile culturale arhaice¹⁰⁵. Uneori sunt bune, alteori rele, pot fi legate, blestemate sau vrăjite¹⁰⁶. Dar nimic din toate acestea nu scade atracția exercitată asupra oamenilor. Iar semnele prin care se deconspiră, de cele mai multe ori sunt flăcările, care ard în locurile în care sunt ascunse¹⁰⁷ și care sporesc și mai mult dorința de recuperare. Comorile ard la zile mari, adică în timpul sărbătorilor, iar după unele credințe, comorile nu ard în fiecare an, ci doar odată la șapte ani¹⁰⁸. Candin Părau recunoștea că în timpul vieții sale nu a văzut un astfel de „spectacol”, dar este încredințat de veridicitatea relatărilor înaintașilor săi: Nu l-am mai văzut de când sunt eu, dar așa spuneau.

Se crede că înălțimea flăcării este proporțională cu adâncimea la care este îngropată¹⁰⁹ și există chiar

și un „cod al culorilor” specific flăcărilor care ard pe comori. Cu toate că, de obicei, este albastră sau albastrui-vineție¹¹⁰, uneori culoarea poate indica natura comorilor îngropate. Dacă e gălbuie, atunci e din aur, pentru argint e roșcată, iar cea albastruie indică arama. Sunt și cazuri în care se crede că dacă para este albă, banii sunt ruginiți, deci răi, iar dacă este roșie, banii sunt buni¹¹¹. Iar comorile bune ard numai după miezul nopții, după ce cântă cocoșii până spre răsărit sau chiar până la miezul zilei, iar cele rele, de la amiază până în miez de noapte¹¹².

Doar comorile îngropate ard sau „joacă”, în timp ce acelea care au fost încuiate își deschid periodic porțile¹¹³. La Ardeu, așa cum rezultă din relatările localnicilor, se pare că avem de-a face cu o comoară încuiată, dar care totuși arde. Dar este tot la fel de posibil ca flăcările să nu fie legate de carul cu boi, ci de alte comori îngropate. Ori poate că sunt mai multe comori, sau poate că această credință era asociată cu comoara îngropată în casele uriașilor și că timpul a fost prea scurt pentru a putea ține pasul cu actualizarea mitului, așa cum am presupus.

Importanța acestei teme în diferite componente ale universului rural rezidă și din vechimea¹¹⁴ și frecvența cu care este întâlnit toponimul „Comoara”, îmbrăcând o mare varietate de forme. Cătălin Pătroi a comparat lista monumentelor istorice și a siturilor arheologice din Oltenia cu cea a toponimelor din această categorie¹¹⁵. În acest fel s-a dovedit că sunt multe exemple care certifică această corespondență, astfel încât în alte situații pentru care nu există descoperiri arheologice să se justifice efectuarea unor evaluări arheologice.

Atracția oamenilor spre comori este un subiect care poate fi amplu dezbătut. Să ne amintim de o întâmplare consemnată de Plutarh în contextul descrierii vieții lui Pompei. Acesta din urmă, urmărindu-l pe Domitius în nordul Africii a debarcat legiunile deopotrivă în apropiere de Cartagina și de Utica. Cu acel prilej, câțiva soldați au găsit o comoară pe un câmp din apropiere, iar știrea s-a răspândit cu repeziciune. Se credea că în acel loc, cartaginezii și-au îngropat în vechime averile. Acea legendă a creat o isterie generală, astfel încât timp

¹⁰¹ Schuster 2007, 94.

¹⁰² Schuster 2007, 95.

¹⁰³ Antonescu 2016, 537.

¹⁰⁴ Fochi 1976, 337–338.

¹⁰⁵ Sălăgean 2018, 136.

¹⁰⁶ Pamfilie 2014, 752.

¹⁰⁷ Pamfilie 2014, 118, 751.

¹⁰⁸ Pamfilie 2014, 762.

¹⁰⁹ Pamfilie 2014, 761.

¹¹⁰ Pamfilie 2014, 761.

¹¹¹ Pamfilie 2014, 761.

¹¹² Pamfilie 2014, 762.

¹¹³ Pamfilie 2014, 761.

¹¹⁴ Se pare că cea mai veche consemnare a acestui toponim în Țările Române este cunoscută dintr-un document emis de Ștefan cel Mare în 1491: Sălăgean 2018, 138.

¹¹⁵ Pătroi 2019.

de câteva zile Pompei nu a putut să le schimbe preocuparea¹¹⁶.

Mirajul comorilor în Transilvania este un subiect explorat de Tudor Sălăgean, care a abordat această temă din mai multe perspective: terminologică, toponimică, legislativă, istorică¹¹⁷, magică sau inițiativă, precum și din perspectiva miturilor și legendelor asociate comorilor¹¹⁸. Dar pentru că zona în care se află satul Ardeu nu este departe de arealul cunoscut pentru cetățile dacice de la sud de Orăștie, trebuie măcar să amintim mitologia bogată cu privire la comori¹¹⁹. Este semnificativă relatarea isteriei provocată la începutul sec. XIX în urma descoperirilor de monede de aur¹²⁰.

Fascinația aurului, alimentată de legende a încurajat căutătorii de comori în trecut, ca și în prezent. Téglass menționa cu fină ironie faptul că acești căutători l-au „ajutat” în munca lui de cercetare, pentru că în gropile săpate de aceștia a găsit numeroase fragmente ceramice asemănătoare celor din Scopta Sârghilor¹²¹.

Pe urmele acelorași relatări, în anul 2005, un grup de așa-ziși „arheologi amatori” au realizat mai multe intervenții în sit. Au sondat în mai multe locuri platoul superior al dealului și chiar au decolmatat o cavitate cu o lungime de aproape 15 m (Fig. 4), crezând că au găsit poarta peșterii în care se găsesc comorile¹²². Probabil că nu vom ști niciodată ce au găsit, deoarece o anchetă dema-

rată de ofițerii Inspectoratului Județean de Poliție Hunedoara¹²³ se pare că s-a soldat cu neînceperea urmăririi penale.

Concluzii

Analizând mici secvențe ale micro-universului mitologic păstrate de localnici din Ardeu, în măsura în care am avut acces la ele, am avut prilejul să surprindem unele detalii care asigură legătura cu mediul intim al credințelor populare. Am putut astfel să remarcăm persistența unei serii de elemente semnificative, cu funcție proprie, care sunt corelate între ele: uriași și locuințele lor, uriași păzitori și/sau proprietari de comori, încăperi subterane și morminte de uriași. În universul mitic uriașii au locuit în „Colț”, adică pe/în Dealul Cetățuie (Cetățeauă), sit arheologic înscris în Repertoriul Arheologic Național și în Lista monumentelor și siturilor arheologice. Prezența urmelor de locuire, a zidurilor din blocuri mari de piatră și a „hârburilor” este atribuită în mentalul colectiv al satului, uriașilor.

Din punct de vedere arheologic, asocierea sitului cu comorile ascunse aduce deservicii, iar activitatea căutătorilor de comori nu poate să fie catalogată decât nocivă pentru patrimoniul cultural național.

Dovada materială a prezenței urieșilor la Ardeu, în vechime, o reprezintă un schelet sau mai bine spus capul dezgropat întâmplător al unei ființe cu dimensiuni mai mari decât cele obișnuite. Așa cum se mai păstrează, legendele cu și despre uriași se înscriu în structura și limitele generale al genului, cu detalii care se găsesc răspândite pe spații largi, dar și cu unele particulare. Aceste basme și povești se află într-un proces de actualizare, dar cu toate acestea am încercat să le deslușim sensurile ancestrale și să trasăm unele direcții de cercetare¹²⁴.

Folclorul satului Ardeu rămâne încă un vast teren neexplorat, în plină transformare, teren de pe care zi de zi se pierd detalii reprezentative. Încă mai pot fi recuperate secvențe ale universului mitologic la Ardeu, cum este – spre exemplu – ansamblul de obiceiuri din timpul sărbătorilor de iarnă, a căror „piesă de rezistență” o reprezintă Călușerii¹²⁵.

¹¹⁶ Plutarh, *Pompei*, 11.3–4.

¹¹⁷ Subiectul căutătorilor de comori în istoria Transilvaniei a mai fost abordat și cu alte prilejuri: Spănu 2012, 20–21; Peșan 2018, 46–83, etc.

¹¹⁸ Sălăgean 2013, 11–37; Sălăgean 2018.

¹¹⁹ Vezi Sălăgean 2018, 149–150; Peșan 2018, 46–83.

¹²⁰ Peșan 2018, 69–136, cu bibliografia.

¹²¹ Téglass 1885, 306. Pentru epoca în care scrie Téglass este important să ne amintim că doar în urmă cu puțini ani cercetările lui Schliemann avuseseră ca rezultat descoperiri uimitoare și care fuseseră amplu mediatizate. Însă astfel de informații circulau doar într-un mediu erudit. De aceea credem că este legitim să ne întrebăm: cine erau în epocă cei care căutau comori? Pe de o parte puteau fi țărani, în rândul cărora circulau legende precum acelea ale flăcărilor care ard noaptea acolo unde au fost îngropate comori. Și să nu uităm că la Ardeu încă mai povestesc vârstnicii că într-o peșteră aflată în Dealul Cetățuie ar fi fost ascuns „carul cu boii de aur”. Pe de altă parte, ar fi putut să fie și oameni cu studii, care erau la curent cu descoperirile mediatizate în epocă și care, aflând de poveștile localnicilor, și-au încercat norocul.

¹²² La cererea organelor de cercetare penală, a fost emis ordinul Ministrului Culturii și Cultelor nr. 2156, din 04.04.2006, prin care era numită o comisie formată din Mircea Victor Angelescu, Nicolae Cătălin Rîșcuța și Iosif Vasile Ferencz cu scopul de a constata distrugerile provocate de căutătorii de comori. Textul raportului de constatare redactat cu acel prilej poate fi consultat în Anexa 1.

¹²³ Medrea 2005, 2; Iovescu 2006, 1, 3; Popa 2006.

¹²⁴ Direcțiile noi de cercetare pe care le propunem, pornind de la analiza mitologiei uriașilor de la Ardeu sunt: 1. investigarea mormântului de uriaș de pe „Judele”; 2. căutarea unei intrări în „Peștera din Colț” și explorarea cavității; 3. identificarea, delimitarea și cercetarea cimitirului vechi și eventual, a planului unei biserici din lemn.

¹²⁵ Florin Cazan ne-a informat în legătură cu o formă locală a dansului Călușerilor, numită *Romana*, dar care este interpretată tot mai rar.

Se cuvin mulțumiri domnului Viorel Popa, a cărui curiozitate în legătură cu uriașii m-a determinat să aprofundez subiectul. Datoriez recunoștință domnilor Aurel Rustoiu, Daniel Iancu, și Adrian Căsălean pentru sfaturi și sugestii, precum și doamnelor Senica Țurcanu și Georgeta Deju și domnilor Marcel Lutic și Andrei Soficaru, pentru sprijin și bunăvoință.

ANEXA 1

Raport de constatare

Comisia de constatare a activităților desfășurate la situl arheologic „Cetățuia” localitatea Ardeu, comuna Balșa, jud. Hunedoara, instituită prin ordinul Ministrului Culturii și Cultelor nr. 2156, din 04.04.2006, a constatat următoarele:

- Situl arheologic a fost afectat în proporție de cca 10% de exploatarea de calcar desfășurată pe parcursul mai multor decenii;

- În toamna anului 2005 au fost realizate mai multe intervenții manuale, de mari dimensiuni asupra solului sub forma unor gropi având dimensiuni și forme diferite. De asemenea, a fost descoperită o cavitate având o lungime de 15 m în versantul dealului. În total au putut fi semnalate șapte astfel de intervenții de mari dimensiuni la care se adaugă numeroase altele având dimensiuni mai mici;

- Intervențiile constatate de către membrii comisiei se găsesc în perimetrul sitului arheologic;

- Situl nu este semnalizat așa cum se cere prin art. 48, lit. e, din Legea 422/2001 și în conformitate cu Normele metodologice de semnalizare a monumentelor istorice.

Pentru a putea fi stabilită cu mai mare precizie natura prejudiciului adus sitului, considerăm oportună prezentarea succintă a situației sitului în anul 2004, în comparație cu situația din momentul constatării.

Descrierea obiectivului

Satul Ardeu, atestat documentar din anul 1509 este situat în sud-vestul Transilvaniei, la nord de râul Mureș, în Munții Metaliferi. „Cetățeaua” sau „Cetățuie” este un deal amplasat la intrarea în sat, în partea sa sudică, fiind alcătuit din calcare jurasice. De-a lungul mai multor perioade din istoria acestor locuri, comunități omenesti diferite au ales să locuiască pe culmea dealului, cât și pe terasele care-l înconjoară. Obiectivul este înscris în Lista Monumentelor, jud. Hunedoara, nr. 8. cod LMI: HD-I-s-A-03151, nr. 9. cod LMI: HD-I-m-A-03151.01, nr. 10. cod LMI: HD-I-m-A-03151.02, nr. 11. cod LMI: HD-I-m-A-03151.03 (ca monument de importanță națională), cod RAN 87870.01, publicată în *Monitorul Oficial al României*, partea I nr. 649 bis/16 iulie 2004. El este monument de valoare națională, încadrat în grupa A, fiind protejat prin legislația în vigoare.

Scurt istoric al cercetărilor

Antichitățile de pe dealurile „Cetățuie” și de pe „Dealul Judelui” (sau „Judele”), platou aflat la poalele primului, sunt cunoscute de la sfârșitul secolului al XIX-lea (1888) și se datorează lui Tégylás Gábor. De-a lungul timpului, locul a furnizat numeroase descoperiri atrăgând atenția și altor cercetători dintre care îi amintim pe Liviu Mărghitan, Eugen Iaroslavski și pe Laurențiu Roșu.

La începutul anilor '70, au fost efectuate primele săpături arheologice de către Larisa Nemoianu pe culmea dealului și pe unele terase. Pe baza materialului arheologic recoltat, este de remarcat că e vorba despre o locuire intensă, pe care o pun pe seama amplasării pe drumul ce făcea legătura dintre zona Munților Orăștiei (mai exact a cetăților dacice cunoscute în acest spațiu) și arealul bogat în metale prețioase din Munții Apuseni.

În urma unor descoperiri întâmplătoare care au rezultat în urma exploatării, o serie de piese din metal au intrat în colecțiile Muzeului din Deva (unele dintre ele fiind inventariate la secția de la Orăștie).

În anul 1999 Mihai Căstăian și Călin Herța au identificat pe culme, în ruptura provocată de exploatare, un zid realizat din piatră de calcar, fătură și legată cu mortar. Tot cu același prilej au executat un sondaj cu scopul de a scoate în evidență o porțiune de zid.

În anul 2001, un colectiv de cercetători de la Muzeul Civilizației Dacice și Romane din Deva, condus de dr. Adriana Pescaru a realizat o campanie de cercetări arheologice pe suprafața dealului cu scopul investigării zonei care va fi afectată de lucrările de exploatare a materialului calcaros. Cercetările au continuat în perioada 2001–2004 sub conducerea cercetătorului științific Iosif Vasile Ferencz.

Concluziile rezultate în urma cercetărilor indică prezența unui sit deosebit de interesant și deopotrivă important pentru cunoașterea civilizației dacice în zona Munților Apuseni, dar și pentru cunoașterea unor manifestări culturale specifice mai multor epoci preistorice și istorice. Este vorba, începând în ordine cronologică inversă despre perioada medievală, epoca dacică, prima epocă a fierului, epoca bronzului și perioada de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului. Trebuie menționat faptul că prezența unei succesiuni stratigrafice precum cea de la Ardeu reprezintă o situație extrem de rar întâlnită într-o stațiune situată în zona montană.

În privința descoperirilor din epoca Regatului Dac, subliniem numărul mic al informațiilor

privind locuirea în Munții Apuseni. Cercetările efectuate în perioada 2001–2004 au demonstrat existența fortificației. Este vorba despre un zid construit din piatră locală, legată cu lut, având o grosime de 2 m. Înălțimea păstrată a acestui element de fortificație depășește 1 m. Aceasta este până în prezent cea de-a doua fortificație datând din epoca dacică, cunoscută, care barează drumul spre inima Apusenilor. Acesta este și motivul pentru care cercetarea ei poate să aducă informații extrem de importante.

Tot pe platoul superior, cercetările efectuate au relevat existența unui „turn-locuință”.

Pentru Evul Mediu, zidul descoperit pe platoul superior reprezintă cel mai puternic argument al interesului acordat acestei înălțimi. La acesta s-ar putea adăuga și toponimul extrem de sugestiv „Judele” sau „Dealul Judelui”, pe care îl poartă platoul aflat la poalele „Cetățuiei”. Așa cum este bine cunoscut, re folosirea unor elemente de fortificație dacice în Evul mediu a reprezentat o practică uzitată.

Concluzii

Din toamna anului 2004 și până astăzi nu au mai fost efectuate cercetări arheologice în situl „Cetățuie” de la Ardeu. În planul topografic anexat la figura 1 sunt reprezentate unitățile de cercetare trasate până în anul 2004 de către colectivele de cercetare autorizate de către Ministerul Culturii și Cultelor, precum și principalele obiective descoperite. Săgețile negre indică amplasamentul celor mai mari mari gropi neautorizate.

Dimensiunile celor șapte astfel de intervenții de mari dimensiuni constatate sunt următoarele:

1. $1,5 \times 1 \times 0,5$ m
2. $2 \times 1 \times 1,5$ m
3. $2 \times 2 \times 1$ m
4. $6 \times 0,5 \times 0,7$ m
5. $0,5 \times 0,5 \times 0,5$ m
6. o cavitate naturală având: 15 m, lungime, 7 m, diferență de nivel, cca 15 m^3 de pământ și arocamente dislocate
7. $3 \times 4 \times 0,5$ m într-o cavitate naturală aflată la extremitatea sudică a „Cheilor Ardeului”.

La intrarea celor două cavități naturale se aflau, în momentul constatării noastre, platforme construite din bucăți de calcar local și pământ, care facilitează accesul și ușurează munca. Deși se află în două părți distincte ale dealului „Cetățuie”, poate fi observată cu ușurință asemănarea între modul în care au fost construite cele două platforme. Din acest motiv considerăm că au fost realizate de aceleași persoane.

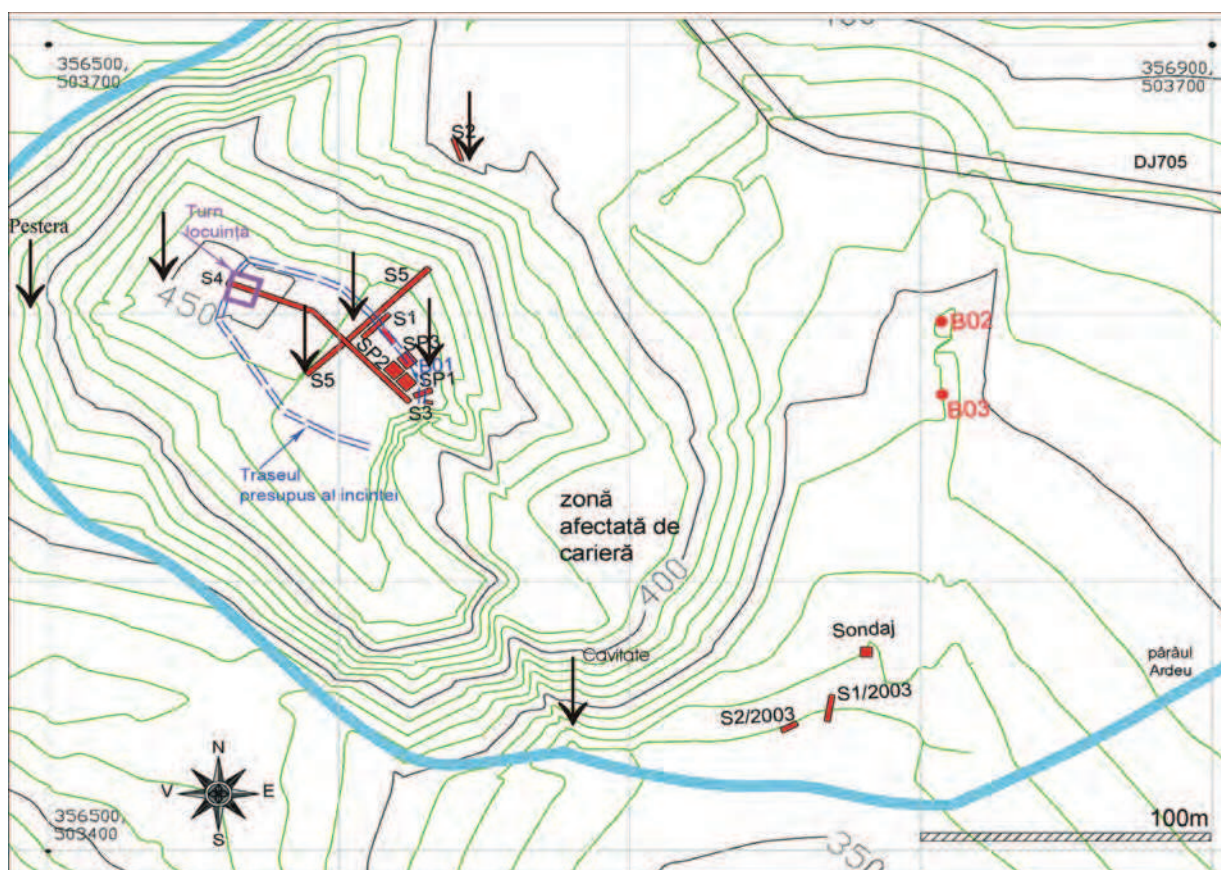

Figura 1. Planul topografic al sitului arheologic „Cetățuia” de la Ardeu. Săgețile indică amplasamentul intervențiilor neautorizate, având cea mai mare amploare.

După cum se poate observa, volumul total de pământ și rocamente dislocate în urma săpăturilor neautorizate este de aproape 31 m³, pe o suprafață de peste 22 m² (în cazul suprafeței nu s-a socotit aria lucrărilor descrise la punctul 6). Intervențiile constatate de către membrii comisiei se găsesc în perimetrul sitului arheologic. Executarea lor a condus la distrugerea unui volum important de informații științifice a cărui valoare nu poate fi estimată.

Ca atare, activitățile constatate pe suprafața sitului arheologic „Cetățuia” de la Ardeu au dus la încălcarea prevederilor legii 422/2001, mai exact a art. 10, aliniatele 1 și 2, precum și aliniatul 1 al art. 55. Prejudiciul adus se sancționează conform art. 217, aliniatul 2 al Codului Penal, bunul distrus fiind informația științifică. Considerăm ca deosebit de grave consecințele acestei activități pentru patrimoniul cultural național.

Această situație se datorează și faptului că sitului arheologic nu i-a fost asigurată paza și protecția conform art. 46, aliniatul (1), litera b) și art. 48, litera f), din Legea 422/2001. De asemenea, a fost încălcat art. 48, lit. e, din Legea 422/2001, care se referă la obligația primarului de a asigura aplicarea însemnelor distinctive și a siglei de monument istoric.

Menționăm că în baza unui proiect finanțat de Ministerul Culturii și Cultelor, încă din anul 2005 a fost realizat un studiu privind delimitarea unor situri arheologice hunedorene. Între obiectivele care au beneficiat de atenție se numără și „Cetățuia” de la Ardeu.

Dr. Mircea Victor Angelescu
Nicolae Cătălin Rîșcuța
Iosif Vasile Ferencz

BIBLIOGRAFIE

Izvoare

Biblia

sau Sfânta Scriptură. Versiune diortosita după Septuaginta, redactată și adnotată de Bartolomeu Valeriu Anania Arhiepiscopul Clujului sprijinit pe numeroase alte osteneli, consultată la adresa: <https://www.docdroid.net/fBqDkcs/biblia-ortodoxa-varianta-bartolomeu-anania-pdf> (accesată în 7.07.2020).

Homer,

Odiseea, Traducere de George Murnu, Studiu introductiv și note de D. M. Pippidi, București (1971).

Homer,
Odissey <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0136%3Abook%3D9%3Acard%3D82> (accesat în 7.07.2020).

Pausanias,
Description of Greece <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0160> (accesat în 7.06.2020).

Plutarh,
Pompey
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0058%3Achapter%3D11%3Asection%3D3> (accesat în 7.07.2020).

Plutarh,
Romulus
<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0061%3Achapter%3D11> (accesat în 7.07.2020).

Studii, articole și monografii

Antonescu 2016
R. Antonescu, *Dicționar de simboluri și credințe tradiționale românești*, Suceava (2016).

Bajus 2005
I. Bajusz, Tégla István jegyzetei. *I Régészeti felejegyzések (Însemnările lui Tégla István. Notițe arheologice)*, Cluj-Napoca (2005).

Balázs 2003
L. Balázs, *Folclor. Noțiuni generale de folclor și poetică populară*, Cluj-Napoca (2003).

Cetean-Ferencz 2016
V. Cetean, I. V. Ferencz, Studiu mineralogic preliminar privind tipurile de roci de pe șantierul arheologic Ardeu-Cetățuie, jud. Hunedoara. *Sargetia S. N.* 7 (2016), 45–66.

Deleanu 2011
V. Deleanu, *Mijloace de transport tradiționale din România*, Sibiu (2011).

Ferencz 2012
I. V. Ferencz, Aproape un secol de uitare. Unele repere istoriografice privind cetatea dacică de la Ardeu. (C. Drăgan, C. Barna), *Studii de istorie a Transilvaniei. Volum dedicat istoricului Ioachim Lazăr la 70 de ani*, Cluj-Napoca/Deva (2012), 70–84.

Ferencz-Căstăian 2019
I. V. Ferencz, M. C. Căstăian, Turnul-locuință – simbol al puterii nobiliare în Dacia. Studiu de caz, Ardeu-„Cetățuie”. (A. Zanoci, M. Băș), *Contribuții la preistoria și istoria antică a spațiului carpato-danubiano-pontic. În onorarea profesorului Ion Niculiță natalia sua octogesima celebrantis*, Chișinău (2019), 409–420.

Fochi 1976
A. Fochi, *Datini și erezuri populare de la sfârșitul secolului al XIX-lea: răspunsurile la chestionarele lui Nicolae Densușianu*, București (1976).

Gorovei 2018
A. Gorovei, *Credințe și superstiții ale poporului român*, București (2018).

Graves 2018
R. Graves, *Miturile Greciei antice*, București (2018).

Koepke-Baten 2005
N. Koepke, J. Baten, The biological standard of living in Europe during the last two millennia, *European Review of Economic History* 9 (2005), 61–95.

Lutic 2010,
M. Lutic, Mitologemul uriașilor în spațiul românesc. Câteva explicații. *Anuarul Muzeului Literaturii Române, Iași*, anul III (2010), 150–153.

Magina 2014,
L. Magina, *Instituția judeului sătesc în Principatul Transilvaniei*, Cluj-Napoca (2014).

Marin-Barutchieff 2007
S. Marin-Barutchieff, Frumusețea sălbaticului. Despre alteritatea diformă în imaginarul Europei centrale și răsăritene. (A. Mihalache, A. Ciofăncă), *In medias res. Studii de istorie culturală*, Iași (2007), 43–56.

Micle 2017
D. Micle, *Raport privind investigațiile pluridisciplinare (prospecțiuni geofizice, topografie arheologică și GIS, analize chimice și pedologice) pe o suprafață de 5 ha în situl arheologic de la Ardeu-Cetățuie, com. Balșa, jud. Hunedoara – „proiect finanțat de Ministerul Culturii și Identității naționale”* (manuscris), Timișoara (2017).

Mustață-Ferencz 2016
S. Mustață, I. V. Ferencz, The Roman bronze vessels from the Dacian fortress from Ardeu. *Archaeologia Bulgarica* 3 (2016), 17–31.

Pamfilie 2014
T. Pamfilie, *Mitologia poporului român*, București (2014).

Pătroi 2019
C. N. Pătroi, Comori antice din Oltenia. Între legendă și adevăr, pasiune și știință. *Oltenia. Studii și comunicări. Arheologie-Istorie* XXVI (2019), 83–109.

Pătroi 2020
C. N. Pătroi, Toponimul „Jidov” și derivatele sale în raport cu stațiunile arheologice din Oltenia / “Jidov” toponym and its derivatives in relation to the archaeological sites in Oltenia. *Litua. Studii și cercetări*, XXII/2020, Târgu Jiu (2020), 193–221.

- Pețan 2018
A. Pețan, *Sarmizegetusa Regia: 1. Redescoperirea cetății*, Alun (2018).
- Popa-Ferencz 1999
C. I. Popa, I. V. Ferencz, Raport privind cercetările arheologice efectuate pe șantierul: Peșteana – „Măgureauă”. *Cronica Cercetărilor Arheologice. Campania 1998*, Vaslui (1999), 83–84.
- Popescu Vava – Ceacăru 2015–2016
L. Popescu Vava, C. I. Ceacăru, Câteva informații cu privire la chestionarul lui C.S. Nicolăescu Plopșor adresat primăriilor din județul Dolj. *Oltenia. Studii și comunicări. Arheologie-Istorie XXII-XXIII* (2015–2016), 185–212.
- Prohin 2014
A. Prohin, Personaje fantastice în eshatologia populară românească. *Anuarul Muzeului etnografic al Moldovei*, Iași (2014), 219–238.
- Rotariu 1997
T. Rotariu (coord.), *Recensământul din 1888 din Transilvania*, Cluj-Napoca (1997).
- Ruff 2018
C. B. Ruff (ed.) *Skeletal Variation and Adaptation in Europeans. Upper Paleolithic to the Twentieth Century*, Hoboken, NJ (2018).
- Sălăgean 2013
T. Sălăgean, *În lumea satului transilvănean. Tradiție, istorie, cultură*, Cluj-Napoca (2013).
- Sălăgean 2018
T. Sălăgean, Comorile îngropate și căutătorii lor: istorii, practici magice și mituri. *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei* (2018), 136–164.
- Schuster 2007
Transportul terestru în preistorie cu privire specială la ținutul Dunării de Jos, Târgoviște (2007).
- Spânu 2012
D. Spânu, *Tezaurele dacice. Creația în metale prețioase din Dacia preromană*, București (2012).
- Téglás 1885
G. Téglás, Emlékek és leletek. Az Erdőfalvi barlangok. *ArchÉrt.* 5 (1885), 299–307.
- Téglás 1888
G. Téglás, Újabb barlangok az erdélyrészi Érczhegység övéből. *Matematikai és Természettudományi Közlemények* XIII (1888), 134–138.
- Materiale apărute în presa scrisă locală**
- Iovescu 2006
R. Iovescu, Febra aurului la Ardeu, *Cuvântul liber* (vineri, 13 ianuarie 2006), 1, 3.
- Medrea 2005
N. Medrea, Braconaj arheologic în situl Ardeu, *Hunedoreanul* (marți, 13 decembrie 2005), 2.
- Oană 2009
L. Oană, Ardeu, locul unde dacii se măsoară cu urieșii, *Replica* nr. 354 (săptămâna 3–9 septembrie 2009), 10–11.
- Popa 2006
S. Popa, Anchetă cu pumni în cap, *Hunedoreanul*, nr. 1463 (miercuri, 18 ianuarie 2006), 1, 3.

Fig. 1. *Imagine de ansamblu a zonei satului Ardeu (Foto din dronă: Al. Hegy 2016). / Overview of the Ardeu village area (drone photo: Al. Hegy 2016).*

Fig. 2. *Satul Ardeu. Imagine de la sfârșitul secolului al XIX-lea (după Tégylás Gábor 1888). / Ardeu village. Image drawn at the end of the 19th century (after Tégylás Gábor 1888).*

Fig. 3. Cercetarea unei fisuri în stânca dealului (Foto I. V. Ferencz 2016). / Researching a fissure in the rock of the hill (Photo I. V. Ferencz 2016).

Fig. 4. Intrarea peșterii decolmatate în anul 2005 de căutători de comori (Foto M. Căstăian 2005). / The entrance of the cave cleared in 2005 by treasure hunters (Photo M. Căstăian 2005).